

Op verkenning in de Tuin der Lusten 5

Over zeemeerminnen en zeeridders

In de vorige afleveringen hebben we gepleit ten gunste van de stelling dat de erotiek op het middenpaneel van Jheronimus Bosch' *Tuin der Lusten*-drieluik in het teken staat van de onkuisheid. Met als argumenten: Eva die beschuldigd wordt van de Zondeval in de rechterbenedenhoek, de zondige ruiterring op het middenplan en de verwijzingen naar homofilie in diverse details. In deze zaak roepen we vandaag op als getuigen: de zeemeerminnen en de zeeridders.

Een zeemeermin (Middelnederlands: *meermin* of *sirene*, Latijn: *syrena*) is volgens *Vanden proprieteyten der dinghen*, de Middelnederlandse vertaling van Bartholomeus Anglicus' dertiende-eeuwse encyclopedie *De proprietatibus rerum* die in 1485 gedrukt werd door Jacob Bellaert in Haarlem, *een wonder van de zee dat boven de navel de gedaante heeft van een vrouw en daaronder gevormd is als een vis*. De woorden *sirene* en *syrena* konden ook verwijzen naar de reeds bij Homeros vermelde vogels met het hoofd van een vrouw, maar déze wezens komen in de *Tuin* niet voor.

Jheronimus Bosch, *De Tuin der Lusten* (Madrid, Prado). Detail middenpaneel: zeemeermin met zeeridder.

Bosch schilderde wel zulk een sirene op de zoom van het kleed van de zwarte koning op het middenpaneel van zijn *Aanbidding der Wijzen* (Prado).

Zondige verleidsters

We mogen ervan uitgaan dat heel wat laatmiddeleeuwers geloofden in het echt bestaan van zeemeerminnen. Toen Columbus zich op 9 januari 1493 ten noorden bevond van wat nu de Dominicaanse Republiek is, noteerde hij in zijn dagboek: *Gisteren zag ik heel ver in de zee drie meerminnen boven de golven uitkomen; ze zijn lang niet zo mooi als ze wel worden afgebeeld, want hun gezicht heeft eigenlijk veel meer weg van een man*. De twee meerminnen die Bosch afbeeldde op het middenpaneel van de *Tuin*, zijn echter duidelijk wél mooi met hun lange blonde haren en ronde vormen, althans wat het bovenste gedeelte betreft. In de linkerbovenhoek drijft op het water een zeeridder (waarover zo dadelijk meer) die met zijn vooruitgestoken armen toenadering lijkt te zoeken tot een meermin (zie afbeelding). Wat meer naar boven staat een naakte man dicht tegen een tweede zeemeermin aan, die net als

haar collega met de rechterarm een uitnodigend gebaar lijkt te maken. De linkerhand van de man tast naar haar blote buik (zie afbeelding).

Meerminnen komen talrijke malen voor in de laatmiddeleeuwse beelding en literatuur en moderne auteurs hebben dan ook al vaak over hen geschreven, al dan niet in verband met Bosch. Beweren dat de symboliek van de zeemeermin rond 1500 eenduidig negatief was, zou overdreven zijn. Humanisten bijvoorbeeld associeerden haar wel eens met de welsprekendheid (omwille van haar verleidelijke

Jheronimus Bosch,
De Tuin der Lusten
(Madrid, Prado).
Detail middenpaneel:
zeemeermin
met man.

gezag) of met een sierlijke stijl. In 2013 heeft Lucas van Dijck er in een artikel in *Bossche Bladen* op gewezen dat het familiewapen van Dirk van de Meervenne, schepen van 's-Hertogenbosch in 1537, een meermin vertoonde. Blijkbaar was de gelijkkluidendheid van de eerste lettergrepen (*meer*) voldoende om de associatie op te leveren. Deze Dirk behoorde overigens tot een andere familie dan de vrouw van Bosch, Aleid van de Meervenne alias Brants, van wie het familiewapen een adelaar en twee molenijzers vertoonde.

In de Middeleeuwen (waarbij Bosch nog sterk aanleunde) had de meermin echter een bijzonder slechte reputatie. Zij werd geconnoteerd aan allerlei menselijke ondeugden en zonden, zoals ijdelheid, vleierij, leugens en bedrog, maar werd toch vooral gezien als een duivels en hoerig wezen dat erop uit was de mannen te verleiden tot onkuisheid. Aangezien alle meerminnen (half vrouw, half vis) ook sirenen kunnen genoemd worden, maar niet alle sirenen (half vrouw, half vogel of half vrouw, half vis) ook meerminnen, beperk ik mij hier tot drie representatieve voorbeelden waarbij we wel degelijk met zeemeerminnen te maken hebben zoals Bosch die schilderde. In *Die Rose* (circa 1300), de Middelnederlandse bewerking van de tot in de late Middeleeuwen invloedrijke *Roman de la Rose* (circa 1270), zegt een bedrogen echtgenoot tegen zijn losbandige en overspelige vrouw (ik hertaal): *Terwijl ik hard werk verricht, / vergeet jij je echtelijke plicht. / Je gaat dan dansen en springen / en als een meermin zingen.* Het Middelnederlands heeft *merminne*, het originele Frans *seraine*.

Dichter bij Bosch komen we met *Dyalogus creaturarum, dat is Twispraec der creaturen*, gedrukt door Gheraert Leeu in Gouda in 1481. De 38ste dialoog in deze incunabel is getiteld *Van die meermin ende dat onreynne ionghelinc* en verhaalt hoe een matroos bekoord wordt door de schoonheid van een

zeemeermin, waardoor hij hevig verlangt naar 'onreinigheid met haar'. De meermin zingt een mooi liedje voor hem en vraagt hem dan om in het water te springen, *so mogbeste mi dan hebben tot dinen wil*. De kerel laat zich verleiden en springt in de zee, maar de meermin zwemt weg en hij raakt danig in de problemen. Waarop de meermin de moraal formuleert: *De man die een onkuisse vrouw vertrouwt, doet dikwijls dingen die hem berouwen. Daarom moet iedereen ervoor oppassen om niet door de schoonheid van een vrouw ten onder te gaan, want door vrouwenschoonheid zijn er velen in het ongeluk gestort, zoals Salomon zegt. Hij geeft de mannen deze raad: wil niet de jonge meisjes begeren, zodat hun schoonheid u niet in de problemen brengt.*

De hierboven reeds geciteerde druk van Jacob Bellaert (Haarlem, 1485) noteert over de sirene die half vrouw, half vis is: *Dit wezen doet de scheepslui indommelen met de zoetheit van haar gezang, en als zij ziet dat iedereen slaapt, zwemt ze naar het schip en wie zij te pakken krijgt, voert zij mee naar een droge plek. Dan moet hij met haar trouwen, en als hij dat niet wil of kan, dan doodt ze hem en verslindt zijn vlees.* Wat deze teksten uit 1481 en 1485 over de zeemeermin meedelen, past wonderwel bij de in onze vorige afleveringen aangevoerde argumenten die het middenpaneel van de *Tuin* in het teken van de onkuisheid plaatsen, en geven hoogstwaarschijnlijk aan hoe Bosch en zijn tijdgenoten over zeemeerminnen dachten. Het is wellicht ook nuttig erop te wijzen dat één van de duivels die Sint-Antonius kwellen op het middenpaneel van Bosch' *Antoniusdrieluik* (Lissabon), een soort zeemeermin is (de oude vrouw op de reusachtige rat).

Ridders van de zee

De zeeridder (Latijn: *zytiron, milis marinus, maris milis*) is tegenwoordig veel minder bekend dan de zeemeermin. In zijn *Liber de natura rerum* (Boek over de natuur der dingen, dertiende eeuw) beschrijft de dominicaan en Leuvense professor Thomas van Cantimpré dit wezen als volgt: *De zytiron is een zeemonster dat in de volksmond 'zeeridder' wordt genoemd, en het is zeer groot en sterk. Vooraan lijkt het op een gewapende ridder en zijn hoofd is als een helm van gerimpelde, harde en zeer stevige huid. Aan zijn nek hangt een lang, breed, groot en van binnen hol schild waarmee het monster zich kan verdedigen tegen slagen zoals vechtenden doen.* Net als de zeemeermin, komt de zeeridder vaak voor in de laatmiddeleeuwse

Jheronimus Bosch,
De Tuin der Lusten
(Madrid, Prado).
Detail middenpaneel:
stoet met zeeridders.

beelding, onder meer in miniaturen, schilderijen, als misericorde in koorbanken, in de hof- en stadsfeestcultuur, als sneeuwpop of als sierspeldje. Niet zelden lijkt de betekenis van dit wezen eerder neutraal. Het drukkersmerk van de vroeg-zestiende-eeuwse, Brusselse uitgever Thomas van der Noot bijvoorbeeld vertoonde een zeeridder. Van der Noot woonde in een huis met de naam *In den zeeriddere*.

Thomas van Cantimpré en anderen leggen echter nogal sterk de nadruk op de agressiviteit van de zeeridder: *Dit dier lijkt de tweedracht van mensen die kost wat kost onder elkaar oorlog willen voeren, na te bootsen*, schrijft de dominicaan. Vaak worden de zeeridders dan ook afgebeeld met een schild en een zwaard of vechtend met wildemannen. Dat zeeridders een uitsluitend onkuise symboolwaarde zouden hebben, zoals men wel eens leest, lijkt dus niet helemaal te kloppen. Bij Bosch en zijn navolgers speelde het vechtlust-aspect blijkbaar een niet onbelangrijke rol, in zoverre zij de zeeridder zagen als een agressieve, diabolische figuur. Bovenaan

**We mogen ervan
uitgaan dat heel wat
laatmiddeleeuwers
geloofden in het
echt bestaan van
zeemeerminnen**

op het linkerbinnenluik van Bosch' Lissabonse *Antonius*-triptiek bedreigt een soort zeeridder (hij heeft niet het onderlijf van een vis maar zit wel op een vis, terwijl zijn benen vleugels zijn) de heilige met een grote vis die hij als een lans vasthoudt. Vis en lans waren in de late Middeleeuwen bekende fallussymbolen. Merkwaardig is dat bovenaan op het linkerbuitenluik van de goede kopie van dit drieluik in Brussel een zeeridder, een 'echte' dit keer, met een schild en een zwaard voorkomt die op het origineel ontbreekt.

In de linkerbovenhoek van een studieblad van de hand van een Bosch-navolger (Oxford, Ashmolean Museum) bevindt zich naast schetsen van allerhande monsters ook een zeeridder. Als helmteken heeft hij een gefantaseerde vogel of draakje, hij bezit een schild en draagt over de rechterschouder een lange krauwel. Op een *Verzoeking van de H. Antonius*-paneel van een andere Bosch-navolger ('s-Hertogenbosch, Verzameling Van Lanschot) is een weer 'speciaal' te noemen zeeridder (zijn ridderbovenlijf zit gevangen in de bek van een grote vis) één van de duivels die de heilige kwellen. In de *Sint-Christoffel*-gravure (circa 1490?) van Alart du Hameel is één van de duivels die de 'aanvechtingen' van de heilige symboliseren, een zeeridder die aan het vechten is met een zeemonster. En ook in de Middelnederlandse literatuur treedt de zeeridder op als diabolisch wezen. In *Het Spel van de Cristen kercke* (kort na 1540) van de Utrechtse rederijker Reynier Pouwelsz bijvoorbeeld, scheldt het ene sinneke het andere uit voor 'zeeridder'. *Sinnemens* zijn duivelse toneelfiguren die de andere personages het leven zuur trachten te maken.

Zeeridders met ballen

Dat Bosch en anderen de zeeridder interpreteerden als een diabolisch wezen, stemt tot nadenken in verband met het optreden van zeeridders in de *Tuin*. Aldaar lijken de zeeridders nochtans niet echt agressief gedrag te vertonen, en zij dragen noch wapens noch schilden. In het bovenste register van het middenpaneel, achter het meest linkse fantastische bouwsel, drijft wat men rustig een *indrukwekkende stoet* van zeeridders kan noemen, op het water (zie afbeelding). De voorste zeeridder brengt met de linkerhand een rood bolvormig voorwerp naar de geopende bek van een vrij grote, uit het water oprijzende, gefantaseerde vis. Achter hem steekt van tussen de groep zeeridders een gevorkte tak omhoog waarin een vrij grote vis hangt. Op één van de punten van de tak steekt een rode bol. Links van de tak steekt de arm van een zeeridder in de hoogte met in de hand weer een rode bol. Drie andere zeeridders van de stoet (onder meer degene die de stoet afsluit) dragen een soortgelijke rode bol op het hoofd.

Wat meer naar links komt vanachter een boom een kleiner groepje zeeridders tevoorschijn. De voorste draagt een bol in de hand, drie andere dragen een bol op het hoofd, maar de bollen zijn nu plots blauw. Het groepje wordt voorafgegaan door een vrij grote vis met een lange hoorn op de kop. Op deze hoorn is bovenaan een blauwe bol gespietst. Ten slotte vliegt bovenaan in de lucht een grote gevleugelde vis met op zijn rug nog een zeeridder (zie afbeelding). Deze houdt met de rechterhand zijn naar voren gekrulde staart

vast, terwijl hij met de linkerhand een stok schuin voor zich op de vissenrug geplant heeft. Aan het uiteinde van deze stok hangt een koordje met onderaan een rode bol.

Details als deze verklaren waarom het werk van Bosch vaak enigmatisch wordt genoemd. Wat zijn al deze zeeridders in hemelsnaam aan het doen? Dat zeeridders niet te vertrouwen zijn, is hierboven al gebleken, maar wil men een scherpere interpretatie, dan waagt men zich onherroepelijk op glibberig terrein. Nochtans lijken hier, zoals ook elders op het middenpaneel, grote vissen een sleutelrol te spelen, net als de rode en blauwe bollen. Zijn deze laatste vruchten, of toch eerder ballen? En is het toeval dat de zaadbolletjes die op het voorplan uit een grote vrucht rollen (zie onze aflevering 4) ook rood en blauw (en wit) van kleur zijn? Wanneer men opmerkt hoe één van de mannen in de centrale ruitkring een grote vis als een soort steekwapen voor zich uit houdt (net als de zeeridder op het linkerluik van de *Lissabon-Antonius*), dan dient een fallische betekenis zich moeiteloos aan. Wellicht kan verder ook de Middelnederlandse literatuur van rond 1500 van nut zijn. De termen *bol* en *bal* kunnen daar metaforisch verwijzen naar onder meer de eikel (glans penis), een testikel en een vrouwenborst, terwijl de eufemistische uitdrukking *de bal spelen* een seksuele betekenis kon hebben (de coïtus). (*)

(*) Bewijsplaatsen hiervan online te raadplegen via www.jeroenboschplaza.com/topos/bal-bol/.

Jheronimus Bosch, De Tuin der Lusten (Madrid, Prado). Detail middenpaneel: zeeridder op vliegende vis.